

K CHARAKTERU DOMŮ V ČESKÝCH MĚSTECH NA KRESBÁCH WÜRZBURSKÉHO ALBA

JIRÍ ŠKABRADA

Ve studii seznamující s pozoruhodným souborem pohledů na česká města z první poloviny 16. století¹⁾ jsou kromě rozboru kresebného záznamu dominantních budov zmíněny i některé problémy zobrazení běžné zástavby - tedy především městských domů. Kromě konstatování snahy o určitou romantičnost krajinných scénérií se u poměrně pečlivě kreslených domů uvádí dojem věrného, realistického zachycení tehdejší skutečnosti. Tento pocit vede k názoru o důvěrné znalosti stavebních technik a konstrukcí, kterou autor kreseb bezpochyby měl. Určité stereotypy ve vzhledu těchto objektů v oblastech vzájemně velmi vzdálených ale vzbuzují podezření, „... *nakolik umělec oživoval své kresby stavbami v podobě, kterou znal z domoviny*“.²⁾ Tento názor pak M. Ježek v závěru práce doplňuje pravděpodobností delšího odstupu mezi provedením originální terénní skicy a definitivní kresby.³⁾

Domnívám se, že tyto postřehy je možné potvrdit a ještě dále upřesnit díky specifickému charakteru vnějšího vzhledu domů, které kreslíř na vedutách českých měst zachytil. Kromě obvyklého sklonu střech, základních variant hrázděných konstrukcí a také zděných štítů se stupňovitým okrajem včetně štítů atikových, je společným jmenovatelem určité, místy dokonce značné části domů, poměrně nízký sklon jejich sedlových střech (ve větším počtu zejména u Stříbra a Náchoda, ojediněle i v Praze). Takto ploché střechy ale k tehdejšímu obrazu naší zástavby rozhodně nepatřily. Svědčí o tom jak dnešní již dosti zevrubné vědomosti o pozdně gotických krokech, tak i nejstarší veduty našich měst se stovkami zobrazených domů, které jsou sice o něco mladší, ale zachytily pochopitelně i zástavbu starší, tedy soudobou s würzburgským albem.⁴⁾

Protože se vlastně nikde ve střední Evropě (s výjimkou výše položených alpských oblastí) v tehdejší ani pozdější době takto ploché střechy nevyskytovaly, mohli bychom se domnívat, že je takovéto zobrazení náhodnou skutečností, způsobenou pouze kreslířem, jeho specifickým návykem při schematickém přetvoření skutečnosti. Absence plošších sedlových střech ve střední Evropě na konci středověku má ale jednu územní výjimku, která je do té míry zajímavá, že vzhledem k působišti autora vedut bezpochyby nemůže být náhodná.

Toto vlastně jediné nealpské území, ve kterém se vyskytovaly plošší sedlové střechy, je oblast údolí řeky Altmühl, levobřežního přítoku Dunaje, s nímž se spojuje před Řeznem.

Řeka pramení jihovýchodně od Würzburgu a střední část jejího údolí leží jižně od Norimberka. Příčinou zdejšího regionálního užívání těchto střech byl výskyt jemného pískovce či spíše opuky, odlučné v tenkých deskách, které se používaly jako střešní krytina s jednoduchým, téměř vodorovně přečnělkovým kladením. Sklon sedlové střechy při použití této krytiny se pohyboval v rozmezí 30 - 40 stupňů, byl tedy zjevně odlišný od běžného sklonu a zejména od „goticky“ strmějších střech převážně s doškovým a šindelovým krytím, které na tehdejších venkově zřejmě převažovaly i v okolí tohoto regionu (jak dokládá třeba nejznámější z vesnických akvarelů Albrechta Dürera, zachycující stavební scénérii obce Kalchreuth severně od Norimberka, nebo jeho dílčí velmi podrobné městské scénérie, čerpající jistě právě z tohoto města). Zdroje kamene pro krytinu byly v centru oblasti, u Solnhofenu a města Eichstättu, výskyt na střechách v dlouhém pruhu, který na východě sahal až k Řeznu.⁵⁾

Věrohodné vědomosti o specifickém vzhledu pozdně středověkých venkovských domů v oblasti řeky Altmühl nám zprostředkovává příslušný regionální německý skanzen - Fränkisches Freilandmuseum v Bad Windsheim mezi Würzburgem a Norimberkem, poblíž známého města Rothenburg ob der Tauber. V tomto muzeu se jako jedna z lokalit, zachycující specifické stavební zvyklosti jednotlivých subregionů ve Frankách, postupně buduje i Altmühlgebiet, přičemž je tato oblast dnes zastoupena dvěma domy i ve skupině Mittelalter, která prezentuje nejstarší, středověké stavby. Právě tyto objekty jsou pro naše srovnání nejcennější, protože jejich stavby jsou vždy výslednicí specifického postupu, začínajícího zevrubným stavebně historickým průzkumem, který určí a datuje středověké části stavby. Objekt je potom prezentován s ohledem na tato zjištění, s částečným nebo úplným doplněním své středověké tvárnosti, prostorového i konstrukčního utváření.

Objekty z oblasti Altmühl ve skanzenu odpovídají domům vyobrazeným na vedutách svými hmotami, skladbou hrázdění ve štítech i dobou svého vzniku: oba nejstarší domy (umístěné ve středověkém okrsku) mají hrázděná jádra starší - jeden už ze druhé poloviny 14. století (Marienstein u Eichstättu, 1367 - 68), druhý z let 1454 - 55, s úpravou v roce 1560. Větší a mladší dům, prezentovaný v okrsku Altmühl, má základní konstrukci z let 1564 - 65. Na všech těchto stavbách proniká do štítů schéma krovu vaznicové střechy, přičemž sloupky pod vaznicemi jsou v plochách štítových stěn zavětrovány pásy, jejichž sestavy se kromě základního rozkročení vzhůru nebo dolů vyznačují zejména uzavřenými kosočtverečnými útvary v osách stěn.

Plochosť střech není u všech vyobrazených měst obdobná, ale její nejvýraznější, téměř schematické zastoupe-

1) M. Ježek: Česká města na foliích würzburgského alba (I. část), Průzkumy památek II/1996, s. 35 - 50.

2) Tamtéž, s. 35.

3) Tamtéž, s. 49.

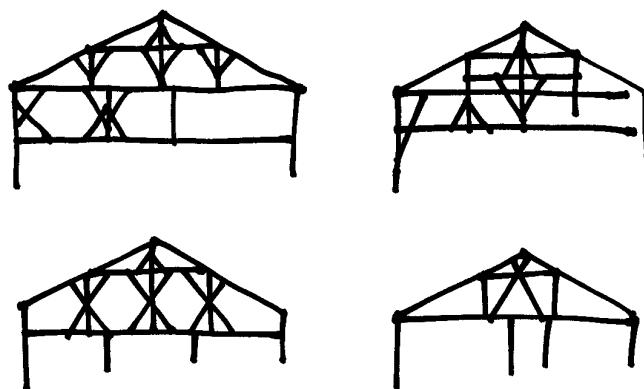
4) V poslední době bylo shodou okolností možné doplnit tento názor i setkáním s originály kreseb detailních, hlavně pražských městských scénérií na výstavě rudolfinského umění na Pražském hradě, zejména na kresbách R. Saveryho.

5) K. Bedal: Häuser aus Franken (Museumsführer), Bad Windsheim 1994, s. 202.

Obr. 1: Dokončená hrubá stavba prvního z altmühlských domů ve středověkém okrsku franckého skanzenu v Bad Windsheim. Dům je z vesnice Ochsenfeld mezi Eichstättem a Neuburgem na Dunaji a jeho hrázděná konstrukce, autenticky dochovaná na průčelí v levé horní části štítové stěny, je z roku 1454 - 55, viz. pozn. 5, s. 226 (foto J. Škabrada, 1990).

ní právě u kresby podhorského Náchoda, kde je možné důvodně předpokládat (i s přihlédnutím k pozdějšímu známému stavu) sklon střechy spíše o něco strmější než obvyklých 45°, vede skutečně k názoru, že umělec dokresloval „stafáž“ běžné zástavby způsobem, na který byl ze svého okolí zvyklý. Určité schéma specifické místní tvárnosti objektů na původním náčrtu ale bezpochyby měl, jak - podle mého názoru - dokládá právě scénérie domů v Náchodě: je tu oproti jiným místům výrazně vyšší podíl svislého bednění zejména ve štítech, což je zvyklost, která zcela odpovídá zdejšímu drsnějším klimatickým podmínkám a dochovala se tu na starších domech v relativně nadprůměrné míře až do dnešní doby.

Obr. 2: Schéma hrázděných a rámových konstrukcí štítových stěn, případně příčných řezů nejstarších objektů z oblasti Altmühl podle dokumentace v průvodci po franckém skanzenu (viz pozn. 5) pro porovnání s obdobnými tvary štítů a schémata konstrukcí domů u vyobrazení českých měst ve würzburském albu (kresba J. Škabrada, 1997).

Kreslíř tedy zřejmě opravdu překresloval své terénní záznamy, ve kterých měl podrobněji zachycené zejména dominanty, až po nějaké době, přičemž znázornění běžné zástavby je jakousi směsicí prvků původního záznamu s obvyklou tvárností staveb v okolí jeho působnosti. Tím byla podle charakteristického vzhledu těchto staveb oblast Altmühl, jižně od Norimberka. V souvislosti s předpokládanou výpravou, při které byly kresby pořízeny, je tato argumentace bezpochyby zajímavá, protože v tomto regionu, resp. na jeho okraji leží i místo, spjaté s působením hlavní osoby této výpravy - hraběte Ottheinricha z Neuburgu: toto město leží na Dunaji, pouhých 15 km jižně od Eichstättu.

ZUM CHARAKTER DER HÄUSER IN DEN BÖHMISCHEN STÄDTEN AUF ZEICHNUNGEN DES WÜRZBURGER ALBUMS

In der Studie von M. Ježek in der vorvorigen Nummer der Zeitschrift (PP II/1996), die mit einer bemerkenswerten Kollektion der Ansichten der böhmischen Städte aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts in dem sog. Würzburger Album bekannt macht, werden außer der Analyse der Aufzeichnung dominanter Bauten auch einige Probleme der Abbildung der geläufigen Verbauung - also vor allem der Stadthäuser - erwähnt. Außer der Feststellung des Anstrebens der bestimmten Romantik in Landschaftszenerien wird bei verhältnismäßig sorgfältig gezeichneten Häusern der Eindruck eines treuen, realistischen Erfassens der damaligen Wirklichkeit angeführt. Dieses Gefühl führt zu der Ansicht über die vertraute Kenntnis der Bautechniken und Konstruktionen, die der Autor der Zeichnungen zweifellos hatte. Eine gewisse Stereotypie des Aussehens dieser Objekte in den einander sehr entfernten Gebieten, erweckt jedoch Zweifel, daß der Künstler seine Zeichnungen mit Bauten in der Form belebt hat, wie er sie aus seiner Heimat kannte. M. Ježek präzisiert dann diese Ansicht im Schluß der Arbeit durch den Anschein eines größeren Abstandes zwischen der Durchführung der originalen Terrainskizze und der definitiven Zeichnung.

Diese Ansicht kann man bestätigen und noch weiter präzisieren dank dem spezifischen Charakter des äußeren Aussehens der Häuser, die der Zeichner auf den Veduten erfaßt hat. Außer dem üblichen Dachabhang, Grundvarianten der Fachwerkkonstruktionen und auch gemauerten Giebeln mit dem stufenartigen Rand, eingerechnet der Atti-

kagiebel, ist der Hauptnenner des bestimmten, stellenweise sogar erheblichen Teiles der Häuser, der verhältnismäßig niedrige Abhang ihrer Satteldächer (in größerer Anzahl besonders bei den Städten Střibro/Mies in Westböhmen und Náchod in Nordostböhmen am Fuße des Adlergebirges, vereinzelt auch in Praha/Prag). So flache Dächer gehörten aber sicherlich nicht zum damaligen Bild der Verbauung in Böhmen. Davon zeugen sowohl die heutigen, schon genug ausführlichen Kenntnisse über spätgotische Dachstühle, als auch die ältesten Veduten unserer Städte mit Hunderten von abgebildeten Häusern, die zwar etwas jünger sind, die aber begreiflicherweise auch die ältere Bebauung, also die zeitgenössische mit dem Würzburger Album, erfaßt haben.

Weil so flache Dächer eigentlich nirgendwo in Mitteleuropa (mit Ausnahme der höher gelegenen Alpengebieten) in der damaligen und auch in der späteren Zeit vorkamen, könnten wir vermuten, daß solche Abbildung eine, nur durch den Zeichner und seine spezifische Angewohnheit bei der schematischen Umgestaltung der Wirklichkeit verursachte Zufälligkeit ist. Die Abwesenheit flacherer Satteldächer in Mitteleuropa am Ende des Mittelalters hat aber eine territoriale Ausnahme, die dermaßen interessant ist, daß sie im Hinblick auf die Wirkungsstätte des Autors der Veduten zweifellos nicht zufällig sein kann.

Dieses eigentlich einzelne Gebiet, in dem flachere Satteldächer vorkamen, war das Talgebiet des Flusses Altmühl - des linken Donaunebenflusses vor Regensburg. Der Fluß entspringt südöstlich von Würz-

burg und der mittlere Teil seines Tales liegt südlich von Nürnberg. Die Ursache der hiesigen regionalen Anwendung dieser Dächer war das Vorkommen vom feinen Sandstein oder eher Plänerkalkstein, der trennbar in dünnen Platten ist, die als Dachdeckung mit der einfachen, fast waagrecht verschobenen Überlappung verwendet wurden. Der Abhang des Satteldaches bei der Anwendung dieser Dachdeckung bewegte sich zwischen 30 - 40 Grad, war also offensichtlich abweichend von dem üblichen Dachabhang und besonders von den „gotisch“ steilen Dächern, vorwiegend mit Stroh- und Schindeldeckung, die auf dem damaligen Lande offensichtlich auch in der Nähe dieser Region vorherrschten (wie z. B. das bekannteste der ländlichen Aquarelle von A. Dürer belegt, das die Bauszenerie des Dorfes Kalchreuth nördlich von Nürnberg erfaßt, oder seine sehr ausführlichen städtischen Teilszenarien, die sicher gerade aus dieser Stadt schöpfen). Die Bestände des Steines für die Dachdeckung befanden sich im Zentrum des Gebiets, bei Solnhofen und bei der Stadt Eichstätt, dem entsprach das Vorkommen auf den Dächern in einem langen Gebietsstreifen, der sich in Osten bis Regensburg erstreckte (siehe Literatur in Anm. 5).

Glaubwürdige Kenntnisse vom spezifischen Aussehen der spätgotischen Landhäuser in dem Gebiet des Flusses Altmühl vermittelt Fränkisches Freilandmuseum in Bad Windsheim zwischen Würzburg und Nürnberg. In diesem Museum wird als eine der Lokalitäten, die die spezifischen Baugewohnheiten einzelner Subregionen in Franken erfassen, auch das Altmühlgebiet schrittweise aufgebaut, wobei dieses Gebiet heutzutage auch durch zwei Häuser in der Gruppe Mittelalter, die die ältesten mittelalterlichen Bauten präsentiert, vertreten ist.

Aus dem Gebiet Altmühl stammende Objekte im Freilichtmuseum entsprechen den auf den Veduten abgebildeten Häusern, was ihre Substanzen, die Struktur des Fachwerks in den Giebeln und auch die Zeit ihrer Entstehung betrifft: die beiden ältesten Häuser (plaziert in dem mittelalterlichen Bereich) haben ältere Fachwerkkerne - das eine schon aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts (Marienstein bei Eichstätt, 1367 - 68), das andere aus den Jahren 1454 - 55, mit der Herrichtung im Jahre 1560. Das größere und jüngere Haus, präsentiert im Bereich Altmühl, hat die Grundkonstruktion aus den Jahren 1564 - 65. Auf allen diesen Bauten dringt in die Giebel das Schema des Dachstuhls des Pfettendaches durch, wobei die Pfosten unter den Pfetten in den Flächen der Giebelwände eine Windversteifung durch Rispen haben, deren Zusammensetzung sich neben der elementaren Grätschstellung hinauf oder hinunter besonders durch geschlossene rhombische Gebilde in den Achsen der Wände kennzeichnet.

Die Flachheit der Dächer ist bei allen abgebildeten Städten nicht analog, aber ihre markanteste, fast schematische Vertretung gerade bei der

Abbildung der Vorgebirgsstadt Náchod, wo man um etwas steilere Dächer als die üblichen 45 Grad voraussetzen kann (auch unter Vorberücksichtigung des späteren bekannten Zustandes), führt tatsächlich zu der Ansicht, daß der Künstler die „Staffage“ der üblichen Bebauung auf solche Art ergänzt hat, wie er es in seiner Umgebung gewöhnt war. Ein gewisses Schema der spezifischen lokalen Gestalt der Objekte auf der ursprünglichen Skizze hat er aber sicher gehabt, wie es zweifellos gerade die Szenerie der Häuser in Náchod belegt: im Vergleich mit anderen Orten kommt hier ein bedeutend höherer Anteil des vertikalen Verschlagens, besonders an den Giebeln vor, was eine Angewohnheit ist, die den hiesigen rauen klimatischen Bedingungen völlig entspricht und die sich bei alten Häusern in einem relativ überdurchschnittlichen Maß bis zur heutigen Zeit erhalten hat.

Der Zeichner hat also seine Terrainvermerke, in den besonders die Dominanten ausführlicher erfaßt wurden, offensichtlich tatsächlich erst nach einiger Zeit umgezeichnet, wobei die Abbildung der üblichen Bebauung ein Gemisch der Elemente des ursprünglichen Vermerkes mit der üblichen Form der Bauten in der Umgebung seines Wirkungskreises ist. Das war, dem charakteristischen Aussehen dieser Bauten entsprechend, das Gebiet Altmühl südlich von Nürnberg. Im Zusammenhang mit der vorausgesetzten Expedition, während der die Zeichnungen angefertigt wurden, ist diese Argumentation zweifellos interessant, weil in dieser Region, resp. am ihren Rande auch der Ort liegt, der mit der Wirkung der Hauptperson dieser Expedition - des Grafen Ottheinrich von Neuburg - verbunden ist: diese Stadt liegt an der Donau, nur 15 km südlich von Eichstätt.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Vollendeter Rohbau des ersten der Altmühler Häuser in dem mittelalterlichen Bereich des fränkischen Freilichtmuseums in Bad Windsheim. Das Haus stammt aus dem Dorf Ochsenfeld zwischen Eichstätt und Neuburg an der Donau und seine Fachwerkkonstruktion, die auf der Stirnwand in dem linken oberen Teil der Giebelwand authentisch erhalten geblieben ist, ist aus dem Jahr 1454 - 55 (siehe Anm. 5, S. 226), Foto J. Škabrada, 1990.

Abb. 2: Schema der Fach- und Rahmenwerke der Giebelwände, beziehungsweise der Querschnitte der ältesten Objekte aus dem Gebiet Altmühl, für den Vergleich mit ähnlichen Formen der Giebel und Schemas der Konstruktionen der Häuser bei der Abbildung der böhmischen Städte im Würzburger Album (Zeichnung J. Škabrada, 1997).

(Übersetzung J. Kroupová)